Reformatie in de Lage Landen, 1500-1620

Reformatie in de Lage Landen, 1500-1620

Christine Kooi

Reformatie in de **Lage Landen,** 1500-1620

Vertaald door Alexander van Kesteren

2023 Prometheus Amsterdam

In dierbare herinnering aan mijn grootouders,
allen gereformeerde Nederlanders

Deze vertaling is mogelijk gemaakt door de genereuze steun van de C.J. de Vogelstichting, het Professor Van Winterfonds en de afdeling Geschiedenis van Louisiana State University

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Oorspronkelijke titel *Reformation in the Low Countries, 1500-1620*
© 2022, 2023 Christine Kooi
© 2023 Nederlandse vertaling Uitgeverij Prometheus en Alexander van Kesteren
Deze vertaling is uitgegeven in overeenkomst met Cambridge University Press
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagbeeld Adriaen Pietersz van der Venne, *De zielenvisserij*, Rijksmuseum Amsterdam
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5292 5

Woord vooraf bij de Nederlandse uitgave

Het doet me onbeschrijflijk veel plezier dit boek in het Nederlands te zien verschijnen, de taal van mijn ouders en grootouders.

Mijn dank gaat uit naar Alexander van Kesteren, die de vertaling voor zijn rekening nam. Weliswaar ben ik tweetalig opgevoed, maar ik ben geen professioneel vertaler. En natuurlijk kan het vertalen van een boek het beste worden overgelaten aan iemand die weet wat hij doet. Ik waardeer zowel zijn zorgvuldige werk als zijn verzoekjes om raad bij het vinden van precies het juiste woord voor de beschrijvingen van een tijd en plek die voor een hedendaagse lezer nog best vreemd kan aandoen. Daarnaast bedank ik de Nederlandse en Belgische collega's die me af en toe te hulp schoten met advies over de juiste Nederlandse term.

In het bijzonder gaat mijn dank uit naar Marieke van Oostrom, redacteur bij Prometheus, die contact met me opnam om te praten over de mogelijkheid van een Nederlandse editie en onmiddellijk de potentie van het boek zag. Van meet af aan begeleidde ze het project met aandacht, zorg en oog voor detail. Het is aan haar te danken dat dit hele proces soepeler is verlopen dan ik ooit voor mogelijk had gehouden. Ik ben haar dan ook zeer dankbaar voor alles wat ze heeft gedaan om dit boek tot stand te brengen.

Over de gebruikte namen

Dit boek gaat over een plek die historisch lastig te benoemen valt. Met betrekking tot de verzameling gebieden die in het zestiende-eeuwse Europa ingeklemd lagen tussen de westgrens van het Heilige Roomse Rijk en de noordgrens van het koninkrijk Frankrijk worden inwisselbaar de termen 'Lage Landen', 'Nederlanden' en 'Nederlands' gehanteerd. Dit gebied overlapt grofweg met het hedendaagse Nederland, België en Luxemburg, plus een noordelijk stukje van de Franse Republiek. Tegenwoordig zijn dit natuurlijk allemaal soevereine staten, maar destijds behoorden ze merendeels tot de samengestelde monarchie van de Habsburgse dynastie. Daarom zullen ze in dit boek worden aangeduid als de 'Habsburgse Nederlanden'. De provincies die vanaf de jaren 1570 onder controle kwamen en bleven van de opstandelingen zullen de Nederlandse Republiek worden genoemd. Die gebiedsdelen van de regio die onder controle bleven van of later in de zestiende eeuw opnieuw zouden toevallen aan de Habsburgers zullen de 'Zuidelijke' of 'aartshertogelijke' Nederlanden worden genoemd. De term 'Reformatie' wordt gebruikt als een beknopte, niet-sektarische aanduiding van de vele verstrekkende en bestendige religieuze veranderingen die tijdens deze periode plaatsvonden: de opstand tegen de gevestigde kerk en de daarmee gepaard gaande opkomst van nieuwe vormen van het christendom, evenals de heropleving van het katholicisme.

Inleiding

Op de ochtend van de eerste julidag van het jaar 1523 was de Grote Markt van Brussel het toneel van een bijzonder schouwspel. Terwijl de menigte samendromde voor het luisterrijke laatgotische stadhuis bewoog een stoet bedelmonniken met banieren en kruizen zich plechtig naar het plein. Ze werden op de voet gevolgd door theologen van de Universiteit Leuven, gemijterde abten en andere hoge functionarissen van kerk en staat. Allen verzamelden zich op het platform dat voor het stadhuis was opgetuigd. Vlak daarna werd een jonge augustijner monnik, in vol liturgisch ornaat, de stellage opgevoerd en voor het daar geplaatste altaar op zijn knieën gedwongen. Achter hem stak een franciscaner monnik tegenover de verzamelde toeschouwers een preek af. Tegelijkertijd ontdeed een bisschop de augustijn heel methodisch van zijn geestelijke onderscheidingstekens. Een plechtig teken van degradatie. Er werden twee andere augustijnen naar het plein gebracht om daar dezelfde behandeling te ondergaan; beiden ondergingen deze beproeving kalm en zonder zich te verzetten. Nadat ze in het openbaar uit hun klerikale ambt waren gezet, werd hun door een inquisiteur gevraagd om afstand te nemen van de dwalingen waarvoor ze waren veroordeeld. Ze weigerden. Vervolgens droeg de inquisiteur hen in de hal van het stadhuis over aan de wereldlijke autoriteiten. Zij kwamen niet veel later met twee van de monniken weer naar buiten en brachten hen naar de brandstapel in het midden van het plein. Daar werden ze vastgebonden. Opnieuw werd hun gevraagd hun ketterijen af te zweren, opnieuw weigerden ze. Ze verklaarden dat ze wilden ster-

ven als ware christenen. Volgens sommige toekijkers leken ze haast vreugdevol. Terwijl de vlammen hen langzaam verteerden, hoorde men dat ze het 'Te Deum' en 'Credo' zongen.[1] Hun executies waren de climax van een krachtig en zeer ceremonieel moment dat de kerk, stad en staat symbolisch verenigde door de christelijke gemeenschap van ketterij te zuiveren.

Vanwege welke geloofsopvattingen waren deze twee Antwerpse augustijnen, Hendrick Vos en Johannes van den Esschen, op de brandstapel beland? Volgens hun aanklagers hadden de monniken zich schuldig gemaakt aan dwalingen met betrekking tot op zijn minst 62 aspecten van de christelijke leer. De mannen hadden onder meer gesteld dat de Heilige Schrift de enige ware bron van autoriteit voor het christelijke geloof was; dat elk kerkelijk instituut dat geen Bijbelse grondslag had niet legitiem was; dat er slechts drie legitieme sacramenten waren (de doop, communie en belijdenis van zonden); dat de verlossing alleen mogelijk was via de genade van Jezus Christus; dat de eucharistie in beide vormen moest worden uitgereikt aan leken; en dat het vagevuur waarschijnlijk niet bestond. Naar verluidt hadden ze zelfs gezegd tegen hun biechtvaders: 'We geloven in God en in één christelijke kerk. We geloven niet in uw kerk.'[2] Deze beweringen gaven de inquisiteurs reden om te concluderen dat de mannen schuldig waren aan lutherse ketterij.[3]

De executies maakten diepe indruk op toenmalige waarnemers. Nadat de humanistische wetenschapper Desiderius Erasmus in Bazel over hun overlijden had gehoord, prees hij in een brief aan de hervormer Huldrych Zwingli in Zürich de 'ongekende en voorbeeldige vastberadenheid' van de broeders. Zelfs zes jaar later schreef hij nog met merkbare bewogenheid over deze gebeurtenis en bewonderde hij de zelfbeheersing waarmee de mannen hun dood tegemoet zouden zijn getreden.[4] Toen de Saksische hervor-

mer Maarten Luther op de hoogte was gebracht van de terdoodbrenging van zijn medeaugustijnen Vos en Van den Esschen, riep hij hen onmiddellijk uit tot martelaren van de zaak van de reformatie. In een aanmoedigingsbrief aan de Nederlandse hervormingsgezinden loofde hij 'die twee waardevolle sieraden van Christus, Hendrick en Johannes, [die] in Brussel hun leven offerden zodat Christus en zijn Woord kunnen worden verheerlijkt'. Hij schreef zelfs een loflied ter ere van hun nagedachtenis.[5] Het klooster waarvan Vos en Van den Esschen deel uitmaakten viel onder de Saksische provincie van de augustijner heremietenorde, Luthers eigen provincie, en had nauwe banden met Wittenberg.[6]

Tussen 1518 en 1522 was Jacobus Praepositus de prior van het klooster in Antwerpen geweest. Praepositus was een sympathisant van Luther en zijn hervormingsgezinde prediking was zo diepgevoeld dat het hem de bewondering van Erasmus en de vijandschap van de inquisitoriale autoriteiten opleverde.[7] Het was te danken aan andersdenkenden zoals Praepositus, Vos en Van den Esschen dat de lutherse en zwingliaanse ideeën over kerkhervorming zich begin jaren 1520 hadden kunnen verspreiden in het bedrijvige Antwerpen, destijds de belangrijkste handelsstad van de Nederlanden. Voor de sympathisanten die in Brussel getuige waren van hun executie bestond er geen twijfel over dat Vos en Van den Esschen voor hun geloof waren gestorven.[8] Om die reden zouden beide monniken later worden uitgeroepen tot de eerste twee protestantse martelaren van de Nederlanden.

Overigens niet alleen van de Nederlanden. Naarmate zich halverwege de zestiende eeuw in protestants Europa een traditie van martyrologie ontwikkelde, riepen de auteurs en samenstellers van deze geschiedenis Hendrick Vos en Johannes van den Esschen uit tot de 'protomartelaren van de Reformatie'. Zij waren immers de eersten die in Europa ter dood waren gebracht vanwege hun on-

miskenbaar protestantse geloofsopvattingen.[9] Bijna zes jaar na het protestgebaar van Maarten Luther in Wittenberg, en twee jaar nadat hij tijdens de Rijksdag van Worms was veroordeeld als ketter en rebel, werden deze twee broeders uit Antwerpen door christelijke andersdenkenden gevierd als de eerste christenen die hun leven gaven ten behoeve van de door Luther in gang gezette beweging van kerkhervorming.[10]

Het was geen toeval dat de twee mannen die later zouden worden beschouwd als de eerste martelaren van de Reformatie juist in Nederland werden omgebracht. De Nederlanden waren de patrimoniale gewesten van de machtige keizer van het Heilige Roomse Rijk, Karel V, een telg van het huis van Habsburg. Zowel politiek als juridisch had hij in dit gebied meer speelruimte om ketterij te bestrijden dan in de Duitstalige streken van het Rijk waar de hervormers het eerst actief waren. Met grote vastberadenheid mobiliseerde Karel het aanzienlijke juridische apparaat waarover hij beschikte om de lutherse ideeën, die hij en de meeste mensen als gevaarlijke ketterijen beschouwden, in deze gewesten te bestrijden. Al in 1520 vaardigde hij een edict uit waarin hij de publicatie van ketterse boeken in de Nederlanden verbood, waarop de Universiteit Leuven in het openbaar geschriften van Luther verbrandde. Meer van dergelijke decreten volgden. In 1522 gaf Karel opdracht tot de instelling van een inquisitie die de ketterij in de Lage Landen met wortel en tak moest uitroeien. Aan het einde van de zestiende eeuw zou dit inquisitoriale regime, dat werd ondersteund en bevorderd door de katholieke kerk, de levens hebben geëist van Vos, Van den Esschen en naar schatting zo'n tweeduizend anderen.

De executies van Hendrick Vos en Johannes van den Esschen markeren aldus een van de opvallendste aspecten van de Reformatie in de Lage Landen, namelijk de uitstekend georganiseerde

en aanhoudende juridische vervolging die ze uitlokte. Tijdens in ieder geval de eerste vijftig jaar van hun bestaan werden de verschillende protestantse bewegingen in Nederland opgejaagd, belasterd, bestookt en vervolgd door een onverbiddelijke antiketterijcampagne van de overheid. Tussen 1523 en 1566 werden in de Nederlanden meer dan 1300 mensen vanwege ketterij om het leven gebracht. En dat terwijl in diezelfde tijd in Frankrijk, een koninkrijk met negen keer zo veel inwoners en waar religieuze andersdenkenden al evenzeer voor opschudding zorgden, zo'n vijfhonderd mensen werden gedood.[11] Die vroege en langdurige geschiedenis van illegaliteit, gevaar en onderdrukking zou een grote invloed hebben op de verschillende protestantse kerken die later wettige erkenning kregen in wat de Nederlandse Republiek zou worden. In de directe post-Reformatieperiode koesterden de doopsgezinde en hervormde kerken nog altijd ambivalente gevoelens tegenover de samenleving en staat waarbinnen ze zich bevonden. Een goed deel van de zeventiende eeuw probeerden ze dan ook langzaam hun plek binnen het republikeinse regime te vinden. Evenzo kregen de katholieken in die delen van de Lage Landen waar de protestanten de overhand namen te maken met vervolging, verboden, verbanning, geweld en gevangenisstraffen. De herinnering aan de vervolging, het leed en het geweld zou alle betrokken partijen nog lang bijblijven en een stevige stempel drukken op zowel de onderlinge relaties van de verschillende geloofsgemeenschappen als hun verhouding met het politieke gezag.

Dit voorval illustreert ook een ander noemenswaardig kenmerk van de Nederlandse Reformatie, namelijk dat deze religieuze protesten in hoge mate uitingen waren van reformaties van onderaf.[12] Dat de reactie van de Habsburgse centrale overheid op deze afwijkende religieuze denkbeelden zo hard was, komt ten

dele doordat die hervormingsgezinde ideeën onder veel inwoners van de Lage Landen duidelijk goed ontvangen werden. Al sinds het begin van de eeuw, zo niet eerder, werd er vanuit alle maatschappelijke lagen van de Nederlanden opgeroepen tot kerkhervormingen. Vos en Van den Esschen waren gewone monniken die gevaarlijke ideeën hadden en die ook onderwezen – hun macht of gezag was niet bijzonder groot. De Nederlandse Reformatie was in veel opzichten een oppositiebeweging en niet een vernieuwing die van bovenaf werd opgelegd door een prinselijke of statelijke autoriteit, zoals het geval was in vele rijksgebieden, de Scandinavische monarchieën en het Engelse koninkrijk. Relatief grote delen van de bevolking stemden volmondig in met verstrekkende religieuze veranderingen en kerkhervorming. Het was dan ook uit deze bronnen dat de Reformatie aanvankelijk ontsproot. Weinig Nederlanders pleitten weliswaar voor ketterij, maar velen meenden dat er binnen de gevestigde kerk voldoende ruimte voor verbetering was.

Daarnaast onderstreept deze episode een ander kenmerk van de Nederlandse Reformatie, namelijk haar sterke internationale karakter. De twee in Brussel verbrande monniken hadden banden met hervormingsgezinde bewegingen die verspreid waren over het hele Europese achterland. Vanwege hun geografie en economie stonden de zestiende-eeuwse Lage Landen nog wel meer open voor buitenlandse invloeden dan andere delen van Noord-Europa. Daarom is het eigenlijk heel logisch dat de eerste oprispingen van religieuze vernieuwing werden aangetroffen in Antwerpen, het grote commerciële knooppunt van deze gewesten waar nagenoeg alle Europese producten passeerden (met inbegrip van boeken en ideeën). Die externe invloeden zouden een betekenisvolle factor blijven in de ontwikkeling van religieuze hervorming in deze contreien. Gedurende haar hele geschiedenis zou de Nederlandse

Reformatie in constante wisselwerking staan met zowel protestantse als katholieke invloeden vanuit het buitenland, of dat nu was vanuit het Heilige Roomse Rijk, de Zwitserse steden, Frankrijk of Rome.

Een laatste bijzondere eigenschap van de Reformatie in de Lage Landen was dat die onverwachts leidde tot de stichting van een volslagen nieuwe staat: de Nederlandse Republiek of de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Nergens anders in Europa leidden de religieus geïnspireerde oorlogen van de zestiende eeuw tot een – weliswaar lukrake en onbedoelde – hertekening van de politieke kaart. Om er geen misverstanden over te laten bestaan: de aanvankelijke afscheiding vanaf de jaren 1570 van de zeven Noord-Nederlandse provincies van het Habsburgse Rijk kwam louter voort uit militair toeval; er werd niet serieus rekening mee gehouden dat dit voor sommige provincies tot permanente onafhankelijkheid zou leiden. Dat dit uiteindelijk toch gebeurde kwam in elk geval gedeeltelijk door de hevigheid van de confessionele passies en onenigheid die de Reformatie had losgemaakt. Vele decennia lang wilde geen van beide partijen water bij de wijn doen. Het vuur van deze passies werd stevig opgepookt door gebeurtenissen zoals het schouwspel dat op die eerste julidag van 1523 plaatshad op de Grote Markt van Brussel.

De geschiedschrijving over de zestiende-eeuwse Lage Landen wordt gedomineerd door twee thema's: religie en oorlog. In de historiografische literatuur van de afgelopen halve eeuw zijn de Nederlandse Reformatie (religie) en de Nederlandse Opstand (oorlog) een merkwaardige relatie met elkaar aangegaan. Wanneer het gaat om monografieën, brede overzichten en algemene geschiedenissen, wordt de Reformatie in de Lage Landen vrijwel altijd naar de achtergrond verdrongen door de Nederlandse Oorlogen (die samen, en niet bijzonder nauwkeurig, algemeen worden aangeduid

als de Nederlandse Opstand) waaraan ze zelf mede ten grondslag lag. Zoals het doorgaans wordt verteld vindt de Reformatie plaats tot ongeveer 1566, waarna de Opstand het verhaal volledig overneemt. In de opbouw van dit verhaal fungeren de religieuze onenigheid en het protest voornamelijk als inleidingen op het conflict. Rond 1566 gaan ze vervolgens vrijwel spoorloos op in een politieke en militaire geschiedenis van de Nederlandse Oorlogen (in weerwil van het feit dat religieuze vraagstukken tot ver na 1566 de politiek van die periode bezighielden).

In 1977 publiceerde Geoffrey Parker zijn baanbrekende *The Dutch Revolt*, dat de Nederlandse Oorlogen voor het eerst (en controversieel) pal in de Spaanse geopolitieke context plaatste. Hoewel zijn geschiedenis uitlegt welke rol de religieuze twisten speelden in het ontstaan en het verloop van de Opstand, concentreert ze zich hoofdzakelijk op politieke en militaire vraagstukken.[13] De recentste algemene uiteenzettingen over de Nederlandse geschiedenis volgen ditzelfde patroon. Zo wijdt W.P. Blockmans in zijn behandeling van 'De eeuw van Habsburg' in het overzichtswerk van Blom en Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*, een schamele drie pagina's aan het onderwerp van de Reformatie, waarna hij doodleuk drie keer zo veel pagina's aan de Opstand besteedt.[14] Jonathan Israels magistrale *The Dutch Republic* wijdt één hoofdstuk aan de 'vroege Nederlandse' Reformatie tot aan 1565 en maar liefst vier aan de daaropvolgende Opstand (waarin dan wel sporadisch religieuze kwesties aan bod komen).[15] Paul Arblasters *A History of the Low Countries* vertelt over de Reformatie tot aan 1566, om via de Beeldenstorm van dat jaar over te gaan op politiek-militaire beschrijvingen van de Nederlandse Oorlogen.[16]

Het meest uitgebalanceerd is nog het tekstboek van Groenveld en Schutte, *Delta 2. Nederlands verleden in vogelvlucht. De nieuwe*